

BURJÁN MONIKA

Szász Károly nézetei a műfordítás elméleti és gyakorlati kérdéseiről „Az eredeti eszmét tökéletesen az eredeti alakjában”

ALKALMAZOTT HUNÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

fordítástörténet, Magyarország, XIX. század, elméleti kérdések

A magyar irodalom története elválaszthatatlan a fordítás történetétől, a fordítási tevékenységet pedig csaknem kezdettől fogva végigkíséri a róla való gondolkodás. Már a régi korok fordítói is szükségesnek érezték, hogy a fordítással kapcsolatos álláspontjukat megismertessék az olvasókkal, ehhez kezdetben többnyire a fordításokat bevezető előszavak szolgáltak számukra eszközként. A XVIII. század végétől kezdve literátoraink egyre világosabban látják, s ezért egyre nyomatékosabban hangoztatják a fordításnak a nemzeti művelődésben, a nyelv, a tudományok valamint az irodalom fejlesztésében betöltött szerepét. Ennek következtében a magyar irodalmi és tudományos életben egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a fordítás elméletére és gyakorlatára vonatkozó kérdések, s a XIX. században a hozzászólók már mind gyakrabban irodalmi intézményeink keretein belül, „hivatalos” formában fejtik ki nézeteiket: így a Kisfaludy Társaság közgyűlésein elhangzó előadásokban, elnöki megnyitókban, sőt akadémiai székfoglaló beszédekben. Ilyen székfoglaló az a Szász Károly által írt értekezés is, amelyet akadémiai levelező taggá választása alkalmából írt, 1859-ben¹.

Szász témaválasztása nem véletlen, ugyanis ő maga is rengeteget fordított. Tisztában volt vele, hogy az Akadémia nem annyira eredeti munkái, mint inkább műfordítói tevékenysége miatt figyelt fel rá és hívta sorai-
ba. Bár székfoglaló előadása idején még csak pályája derekán járt, azonban már ekkor is jelentős fordítói tapasztalattal rendelkezett: számos angol és francia költő (Thomas Moore, Byron, Burns, Poe, Longfellow, Coleridge, Hugo, Lamartine, Béranger, stb.) versét ő tette hozzáférhetővé a magyar közönség számára, s már ekkor készen volt négy Shakespeare-színmű (*Othello*, *Antonius és Cleopátra*, *II. Richárd* és a *Téli rege*) fordításával. Ez a fordítói termés a későbbiekben már-már hihetetlen mennyiségűre duzzadt: a Kisfaludy Társaság Shakespeare-sorozatában az említettek mellett további négy drámával (*Macbeth*, *Romeo és Julia*, *A vihar*, *VIII. Henrik*) szerepelt, s kivette részét a sorozat XIX. kötetét alkotó vegyes költemények magyarításából is. A Társaság másik nagyszabású fordítói vállalkozásához, Molière összes művének magyar nyelven való megjelentetéséhez nyolc darabbal járult hozzá, s ő fordította le először formahűen a *Nibelung-éneket* (1868), valamint Dante *Isteni színjátékát* (1885–1899) is. Ezenfelül számos regényt, így Jules Verne kalandos történeteinek zömét az ő tolmácsolásában vehette kézbe a korabeli publikum. Általában nem mint kirívó tehetséget, hanem mint megbízható, alapos mesterembert emlegetik (ugyanaz vonatkozik eredeti munkáira is), ám Kosztolányi minden hibája, tökéletlensége ellenére is tisztelettel adózik fordítói életműve előtt: olyan előharcosnak nevezi, aki „nemzedékek munkáját végezte el egymaga, és utat hasított nálunk az európai műveltségnek”².

Ha fordításain már túlhaladt is az idő, a műfordítás elvi és gyakorlati kérdéseit elemző akadémiai székfoglalója mindenképpen kiemelt figyelmet érdemel. Véleményem szerint ez az értekezés a XIX. század második felének legérdekesebb, legátfogóbb és „legelméletibb” jellegű, méltatlanul elfeledett fordítástörténeti dokumentuma. Az, hogy erre a sorsra jutott, nagyrészt annak tudható be, hogy a *Magyar Sajtó* című napilap, amely tárcarovatában öt részben közölte, igen csekély példányszámban maradt fenn, s már 1883-ban, a műfordítás elméletével foglalkozó Heinrich Gusztávnak is be kellett érnie a dolgozatról készült recenzióval, mivel a teljes szöveghez nem sikerült hozzájutnia.³

Szász székfoglaló értekezésében azokat az elveket kívánta ismertetni, amelyek őt eddigi fordításaiban vezérelték, s amelyek ellentétben állnak, de legalábbis számos ponton lényegesen eltérnek Toldy Ferenc

¹ SZÁSZ Károly: *A műfordításról különös tekintettel Shakespeare és a biblia fordítására*. Akadémiai székfoglaló értekezés. in: *Magyar Sajtó*, 1859. nov. 5–10. 219–223. sz.

² Idézi SZABÓ Ede, in: *A műfordítás*, Budapest, 1968, 252.

³ HEINRICH Gusztáv: *A műfordítás elméletéhez*, in: Kisfaludy Társaság Évlapjai, Új folyam, 19. köt., 1883–1884, 161.

1843-ban írt, s nagy visszhangot kiváltott tanulmányában⁴ megfogalmazott nézetekről. A véleménykülönbség alapja, hogy Szász szerint Toldy nem megfelelően határozta meg a műfordítás célját⁵: az „ily elv mellett, – írja, tökéletesen kielégítő műfordítást adna az, ki valamely szép eredetit úgy tenne át, hogy az áttétel nem ráviteles, hanem általános gyönyört támasszon az olvasóban, aztán mellékesen egy kicsit hasonlítson az eredetihez is.”⁶ Az ő felfogásában a műfordítás célja „fordítmányunkkal *épen azon* (azaz nem kisebb, és nem más) gyönyörérzetet támasztani az olvasónkban, mit az eredeti olvasásán, az azt élvezni tudó érez.”⁷ Kicsit távolabb így fogalmaz: „Nézetem szerint tehát a fordítmánynak bizonyos tekintetben ugyanazonosnak kell lennie az eredetivel, t.i. *ugyanazon hatást* kell ébresztenie olvasójában.”⁸ Szász tehát az eredeti és a fordítás közötti egyenértékűséget a forrás- illetve célnyelvi olvasóra gyakorolt azonos hatásban határozta meg. Az ekvivalencia mérceje Toldy szemléletéhez képest nem változott, ugyanis Toldy is egyfajta hatásekvivalencia megteremtését várta a fordítástól. A kérdés persze az, miként lehet megállapítani, hogy milyen hatást tett a forrásnyelvi szöveg a maga olvasójára? És hogyan tudjuk ezt összevetni a fordításnak az olvasóra gyakorolt hatásával? Ezt a problémát Szász úgy próbálta áthidalni, hogy a hatásekvivalencia megítélésére olyan ideális olvasót tételezett, „ki mind az eredeti, mind a fordítási nyelvet egyenlő tökélyvel bírja.”⁹ A fordításnak tehát olyannak kell (kellene) lennie, hogy ennek a kétnyelvű olvasónak „mindegy legyen: akármelyiket olvassa, rá az és ez egyenlő hatást tegyen, benne ugyanazon (nem más és nem kisebb) gyönyört költsön.” Persze ezzel csak látszólag vágta el a gordiuszi csomót, hiszen maga a fordító az esetek többségében nem tekinthető ilyen ideális kétnyelvű olvasónak: ismerje bármilyen jól a forrásnyelvet, az mégsem az anyanyelve, s az idegen nyelven írt műben bizonyos jelentésrétegek, mögöttes tartalmak, utalások, amelyek a forrásnyelvi olvasók (legalábbis jó részük) számára többé-kevésbé nyilvánvalóak, nagy valószínűséggel előtte örökre rejtve maradnak, valójában tehát nem alkalmas annak a megítélésére, milyen hatást tett az eredeti mű anyanyelvi olvasójára.

Szász egyébként világosan látta, hogy az irodalmi művek fordításának éppen abban rejlik az egyik legnagyobb akadálya, hogy azok egy adott nemzeti kultúrához és korhoz kötődnek, melyek életszemlélete, gondolkodásmódja, élmény- és érzelmvilága gyökeresen eltérhet attól, amit a fordító a maga kultúrájában és korában ismer és megtapasztal. „A közelet, szokások, életnézet, hagyományok, minden nemzet költészetét oly saját színezettel vonják be, mely míg a bennök élőt varázsával elragadja, az idegennek egészen sohasem élvezhető.”¹⁰ Azonban ezt a problémát szerinte nem úgy kell, és nem is szabad úgy megoldani, hogy az eredeti mű minden szokatlan, idegennek tűnő elemét saját nemzetünk ízlés- és szokásvilágához szabjuk. „Igenis, ki idegen nemzeti művet, akár eredetiben, akár fordításban élvezni akar, saját nemzeti ízlése nyúgaiból ki kell vetköznie, inkább vagy kevésbé, jelesen annyira: mennyire a két nemzeti ízlés egymástól elüt. Avagy, ha én Homért akarom élvezni, – vagy élveztetni – Árpád daliáit keresem akkor? S ha az angol életet és történetet festem Sh. (így!) ecsetjével, szabad-e Falstaffját egy magyar táblabíróval helyettesítenem, hogy magyarabbul élvezhessem?”¹¹ Szász Károly tehát már egyértelműen és teljes határozottsággal szembehelyezkedik a pragmatikai adaptációval, azzal a fordítói eljárással, amelyet például Kazinczy *Bácsmegyeyje* reprezentált. S ahogy a fordítónak nincs joga a mű valóságanyagát átírni, csupán azért, mert olyan elemeket tartalmaz, amelyek az olvasónak esetleg szokatlannak vagy furcsának tűnhetnek, ugyanúgy nem másíthatja meg – pusztán saját nemzetének ízlésére való tekintettel – azokat a formai eszközöket sem, amelyek ezt a valóságanyagot hordozzák. A nemzeti ízlés mindenáron való érvényesítése helyett tehát azt a nézetet vallja, hogy a nemzeti szellem tiszteletben tartása csak az eredeti művek megalkotásakor lehet döntő szempont, a fordítás mikéntjét nem befolyásolhatja. Szász elismeri, Toldy Ferencnek igaza van abban, hogy nemzetiségünket szentnek tart-

⁴ TOLDY Ferenc: *A műfordítás elveiről*. Az 1843-ban a Kisfaludy Társaságban elhangzott értekezést különnyomatban terjesztették, majd három évvel később megjelent a Kisfaludy Társaság Évlapjaiban is. (VI/2. 1846. 49–66.)

⁵ A Toldy-féle definíció így hangzott: „A műfordítás célja valamely jeles eredetinek szépségeit azok előtt kitámi, kik ahhoz a nyelv nem-ismerése miatt nem férnek, s kikben fordításunkkal, minden sikeres küzdelmek méltatásától függetlenül, nem ráviteles, hanem általános, nem critical hanem tiszta-aestheticai gyönyört kívánunk támasztani.” TOLDY: *A műfordítás elveiről*, 52.

⁶ Szász, 1859, 890.

⁷ Uo. (Kiemelés az eredetiben.)

⁸ Uo. (Kiemelés tőlem.)

⁹ Uo., 894.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo., 898.

ja, s bűnül rója fel az elpártolást, azonban felhívja a figyelmet, hogy más nemzetnek éppúgy féltett kincse s elidegeníthetetlen birtoka a maga nemzetisége, mint nekünk, magyaroknak, ezért nincs jogunk megváltoztatni a nemzeti sajtóságokat (is) tükröző formai eszközöket. (Toldy éppen az eredeti alak „nemzetibbre” cserélésével vélte megvalósíthatónak a hatásazonosságot.)

Szász nem csupán az idegen nemzeti karakter tiszteltben tartása miatt utasítja el az alaki hűségről való lemondást: az irodalmi mű létmódját érintő esztétikai érvei is vannak. Nézete szerint ugyanis a verses irodalmi művek többségénél a forma ugyanolyan jelentőséggel bír, mint a tartalom: „A formában van nagy része annak, mi által a költsézet hat.”¹² Felismeri, hogy a kettő „között oly szoros összefüggés van, mit felbontani nem lehet; az eszme fejlődése, a strofákra osztással, a verssorok emelkedésével és esésével, a rímek összefűzésével lényeges kapcsolatban áll”¹³. Szász tehát a verses műalkotást úgy tekinti mint komplex anyagi és szellemi struktúrát, amelynek hatása több dimenzióban bontakozik ki, s a fogalmi–képi dimenzió csak egy a sok közül: „a költsézet ugyanannyit hat zenei alkatrészei, mint eszméi által”.¹⁴ Épp a főelv, az azonos hatás érdekében tartja elengedhetetlenül szükségesnek, hogy a fordítás alakilag, valamint a versmérték és a rímelhelyezés szempontjából megegyezzek az eredetivel, kivéve, amikor ennek objektív nyelvi akadályja van, mint például a hexameteres művek franciára vagy angolra fordítása esetében. A teljes alaki–formai hűséget előíró elvet tehát ekképpen módosítja: „az eredeti formához ragaszkodás csak annyiban törvény, mennyiben reá nézve a két nyelv természete egyező, vagy összhangba hozható.”¹⁵

Szász, aki maga is költő (még ha nem is kimagasló tehetség), arra is kitér, hogy még az összes tartalmi és formai elem maradéktalan átültetése esetén is, vagyis egy nyelvileg, tartalmilag és formailag korrektnek látszó fordításnál is előfordulhat, hogy az eredetthez képest hiányzik belőle valami. „A költői forma, – fejtegeti, nemcsak a versalakban áll s a hang, melyen valamely költemény tartva van, nem épen a székémtől függ. Két fordító közül, melyek egyike a belső – a másika a külső formát találta el, elsőséget adok amannak.”¹⁶

A fordítás általános kérdéseinek elemzése után áttér egy bizonyos szövegtípus, nevezetesen a Shakespeare-drámák magyarra fordítása során felmerülő sajátos nehézségek bemutatására. Shakespeare összes műveinek a Kisfaludy Társaság irányításával zajló fordítási munkálataiban Szász Károly szinte kezdettől fogva részt vett, egyrészt, mint a kiadás előkészítéséért, a megvalósítás módjának kidolgozásáért felelős bizottság tagja, másrészt – ahogy fentebb említettem – fordítóként: nyolc dráma magyarításával ő bizonyult a legtermékenyebb, legszorgosabb, legteherbíróbb munkatársnak.

Shakespeare drámáinak magyarra való átültetésével kapcsolatban háromféle problémát említ. Az első abból ered, hogy az angol nyelv „tömöttebb”, szavai rövidebbek, mondat szerkezetei szorosabbak a magyarénál, s rendkívül nehéz úgy fordítani, hogy az eredetiből, ahol minden gondolati árnyalat, minden vonás, jelző fontos, semmi el ne vesszen, és eközben a sorok száma se szaporodjék. Ebben a kérdésben a következő álláspontra helyezkedik: „Részemről az ő erő és szenvedélyteljes nyelvét hibebe nem hasonlító rövid, habár nem épen mindent kifejező mondatokkal fordítani, mint azért, hogy eszméi legkisebb árnyalata se vesszen el, parafrázisokkal fölereszteni, ellaposítani s erejéből kivetkőztetni.”¹⁷ Hol takarékoskodhat a fordító a formai tömörség javára? Legfeljebb ott, ahol Shakespeare több rokonértelmű szó halmazásával fejez ki valamit.

A másik nehézség, amely a fordítót nemegyszer legyőzhetetlen akadály elé állítja, a sok szójáték, amely csak „igen ritkán és kevés szerencsével másolható”, különösen olyan nyelvek esetében, melyek egymással nem állnak rokonságban. Ennek a problémának a megoldására nem igazán tud mit javasolni: szerinte a fordítónak bele kell nyugodnia, hogy a „szóélc” sokszor nem adható vissza. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban érdekes összehasonlítani a második Shakespeare-fordítást előkészítő Babits nézetét Szászéval. Az új fordítás irányelveit tartalmazó, Babits által fogalmazott 24 pontos tervzetben ezt olvashatjuk: „A játék gyakran onto-

¹² Uo., 895.

¹³ Uo. 899.

¹⁴ Uo., 902.

¹⁵ Uo., 895.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo., 903. Az angol nyelv, s különösen Shakespeare „tömörsége” minden korban problémát okoz a fordítóknak. Arany is erről panaszkodik, amikor a *Szentiványi álmod* fordítja (vö. *Arany János Tompa Mihálynak*, 1859. febr. 20. in: *ARANY János Leveleskönyve. Válogatás, szerk., bev. Sáfár Györgyi*, Budapest, 1982, 457.), és Vas István is a legnehezebben leküzdhető akadályok között emlegeti (Vas István: *Mit nehéz fordítani?* In: BART István–RAKOS Sándor: *A műfordítás ma*, Budapest, 1981, 282.)

sabb az értelemnél. Ilyen helyeken a játékot fordítjuk. [...] A szójátékokat magyar szójátékkal helyettesítjük.”¹⁸ Vagyis Babits (de ezt Aranyról is elmondhatjuk, jöllehet ő ezt nem fogalmazta meg, ám bravúros fordítói megoldásaival remekül példázta) tudta, hogy bár az egyes szójátékok, mivel a nyelvtől elválaszthatatlanok, többnyire valóban nem fordíthatók, legalábbis a szó hagyományos értelmében nem. A játékos funkció azonban minden nyelv sajátja, így a fordító az eredeti szójátékot egy célnyelvivel helyettesítheti.

A Szász által tárgyalt harmadik sajátos nehézséget az angol szerző darabjainak „sikamlós, nem ritkán obscenus” részei vetik fel, amelyet az erkölcs, a jó ízlés, a szemérem nevében Európa-szerte szokás volt szalonképessé tenni, azáltal, hogy az ominózus helyeket finomítva fordították, vagy egészen egyszerűen kihagyták. Ezzel a kérdéssel már Arany János is szembesült a *János király* fordításakor. A szöveg olvasása kapcsán felbukkanó kétségeit éppen Szász Károllyal osztotta meg: „hanem furcsa! Mit mond a magyar szégyellős publikum ennek első felvonásához, hol nem lehet simítani, mert *alapjában indecorum*?”¹⁹ Arany másokkal, így például Kemény Zsigmonddal ellentétben úgy vélte, ebben a kérdésben nem a szalonok ízlését kell mérvadóknak tekinteni, hanem sokkal inkább a szöveg sérthetlenségének elvét, s felhívja fordítótársa figyelmét e kérdés tisztázásának szükségességére: „Tisztelem a szalonokat: de hát Sh. első *teljes* fordítása *csonka* legyen? – Ez nagy kérdés, miről a fordító kollegátus még nem tanakodott. Hozd szóba, ha kezedre esik.”²⁰ Szász válaszából kiderül, hogy teljes mértékben egyetért Arannyal. Elfogadhatatlannak tartja, hogy pusztán szeméremből akár egyetlen sort is kihagyjanak Shakespeare bármely művéből. A székfoglalóban valamivel kevésbé határozottan fogalmaz: kissé udvariaskodva „felsőbb aeropagra” bízna a végső döntést az „illemtelen” részek lefordításának kérdésében, s azt a lehetőséget is felveti, hogy akárcsak Angliában, úgy nálunk is ki lehetne adni egy szelidebb, finomítottabb változatot a szalonok közönsége (elsősorban a hölgyek) számára.

Összegzésképpen azt mondhatjuk, hogy Szász, mint előtte mások is, a műfordítás céljából kiindulva határozta meg annak módszerét. Számára a műfordítási tevékenység legfontosabb feladata, hogy a befogadó nyelven olyan művet hozzon létre, amely ugyanazt az esztétikai hatást gyakorolja a maga olvasójára, mint az eredeti mű a forrásnyelvi olvasóra. Ezt a célt szerinte úgy lehet elérni, ha a fordító „az eredeti eszmét tökéletesen az eredeti alakjában” adja vissza, „ugyanazon részleteket ugyanazon sorban, azon számú és lejtésű szótágokban, ugyanannyi rímmel; és végre azon nemzeti és egyéni sajátosságokkal, ugyanazon jellemű hangulattal.”²¹ Tudja, s ki is mondja, hogy ez a célkitűzés eszmény, amelyet abszolút tökéletességgel nem lehet megvalósítani, legfeljebb többé-kevésbé megközelíteni. Egy irodalmi alkotás fordítása kompromisszumok, megalkuvások sorozata, mivel lehetetlen minden egyes részjelentést (még ha a fordító megértette is) és az ezeket hordozó valamennyi részstruktúrát hiánytalanul átvinni a célnyelvi szövegbe. A kérdés az, minek a megtartása érdekében mit hagyjunk ki? Mivel Szász számára „a forma nem esetékesebb, mint a dolog; és attól lényegesen eltérni nem kisebb hiba, nem kisebb hamisítás, mint az eszméken változtatni”, nem szívesen áldoz fel a formai jegyekből, különösen nem a zeneiekből, amelyeket a hatás egyik alappilléreinek tekint. Úgy véli, észre kell venni, mi az, ami a tartalomban kevésbé lényeges, ami esetleg csak a verses forma kötöttségei miatt került bele, és inkább azt kell mellőzni, mint a fontos formai elemeket. (Elismeri ugyanakkor, hogy korántsem könnyű eldönteni, mi lényeges és mi nem, és azért nem tanácsolja, hogy a fordítók túl gyakran éljenek a kevésbé lényegesnek tartott tartalmi elemek kihagyásának módszerével.)

Végezetül: míg Toldy Ferenc – akinek műfordításelméleti elveit Szász megkérdőjelezi – a hatásekvivalenciát tulajdonképpen csak (kisebb-nagyobb mértékű) alaki hűtlenséggel, pontosabban az eredeti mű formájának „nemzetiesítésével” tartotta elérhetőnek, addig Szász Károly visszatér a Batsányi által megkövetelt mindenre kiterjedő, a lehető legszigorúbban értelmezett tartalmi és formai hűség elvéhez. Heinrich Gusztáv jóvoltából tudjuk, maga Toldy miként reagált Szász kifogásaira: azzal védekezett, hogy a magyar költői műnyelv 1843-ban még jóval fejlettebb volt, mint 1859-ben, és „költőinket nyűgök és nehézségek helyett könnyítő szabadalmak által kelle műfordításokra kecsegtetni”.²²

¹⁸ BABITS Mihály: *Könyvről könyvre*, Budapest, 1973, 56.

¹⁹ Arany János Szász Károllynak, 1859. március 19. in: ARANY János *Leveleskönyve*, Budapest, 1982, 461.

²⁰ Uo.

²¹ SZÁSZ Károly *id. mű.* 902.

²² HEINRICH Gusztáv: *A műfordítás elméletéhez*, KisTÉVÉ Új folyam 19. köt., 1883, 161.

*MONIKA BURJÁN***Károly Szász, on the theoretical and practical questions of translation**

The history of Hungarian literature is inseparable from the history of translation, and translation has been accompanied by studied contemplation. In 19th century Hungarian literary and scientific life, questions of translation theory and practice became more and more emphasised, and quite often were dealt with in institutional, „official” settings, for example lectures and opening speeches at the meetings of the Kisfaludy Society, and even in academic inaugural addresses. Károly Szász's essay is such an inaugural, which he wrote on the occasion of his being selected as associate of The Hungarian Academy of Sciences, in 1859. His work is the most interesting, overall and „theoretical”, although it is an unjustly forgotten work, on the history of translation, from the second half of the 19th century.